

Культурологія: навчальний посібник (ВНЗ I—III р. а.)

Про книгу

Навчальний посібник складено відповідно до програми курсу «Культурологія». У ньому в доступній формі описано основні етапи розвитку світової та української культури. У посібнику крім теоретичного та ілюстративного матеріалу подано запитання та завдання для перевірки знань студентів, тестові завдання до всіх тем, теми для рефератів і словник основних термінів. Для студентів медичних (фармацевтичних) коледжів, училищ та інститутів медсестринства.

Є.В. КОЗИРА

Культурологія

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

РЕКОМЕНДОВАНО

Міністерством охорони здоров'я України
як навчальний посібник для студентів
медичних (фармацевтичних) коледжів,
училищ та інститутів медсестринства

Київ
ВСВ «Медицина»
2017

УДК 168.522
ББК 71.0я73
К55

*Рекомендовано Міністерством охорони здоров'я України
як навчальний посібник для студентів медичних (фармацевтичних)
коледжів, училищ та інститутів медсестринства
(лист № 89 від 02.04.2015)*

Навчальний посібник складено відповідно до програми курсу «Культурологія». У ньому в доступній формі описано основні етапи розвитку світової та української культури.

У посібнику крім теоретичного та ілюстративного матеріалу подано запитання та завдання для перевірки знань студентів, тестові завдання до всіх тем, теми для рефератів і словник основних термінів.

Для студентів медичних (фармацевтичних) коледжів, училищ та інститутів медсестринства.

Рецензенти:

А.Б. Гуляк, д-р філол. наук, проф.;

О.Б. Величко, канд. філос. наук, доц.;

С.С. Буйволенко, викладач вищої категорії

ЗМІСТ

Вступ	4
Тема 1. Культурологія як наука. Поняття про культуру	5
Тема 2. Культура стародавнього світу	23
Тема 3. Культура стародавньої України	73
Тема 4. Культура Середньовіччя	92
Тема 5. Культура Київської Русі.....	109
Тема 6. Культура епохи Відродження.....	124
Тема 7. Українська культура XIV — першої половини XVII ст.....	137
Тема 8. Культура Нового часу.....	153
Тема 9. Українська культура другої половини XVII—XVIII ст.	179
Тема 10. Зарубіжна культура XIX — початку XX ст.....	196
Тема 11. Українська культура XIX — початку XX ст.	211
Тема 12. Культурний розвиток України у 20—30-х роках XX ст. ...	232
Тема 13. Особливості та загальні тенденції розвитку світової культури XX ст.....	245
Тема 14. Розвиток української культури у другій половині XX ст....	259
Тема 15. Відродження та перспективи розвитку української культури на сучасному етапі	274
Тести для контролю знань студентів	303
Теми рефератів	329
Список літератури	331
Словник термінів	338

ВСТУП

Культурологію як навчальну дисципліну введено в навчальні плани медичних (фармацевтичних) коледжів, училищ та інститутів медсестринства замість курсу «Українська та зарубіжна культура» для більш узагальненого ознайомлення студентів із системою знань про закономірності й розвиток світової культури.

Вивчення людського суспільства через його культуру нині надзвичайно актуальне, оскільки стало очевидним, що лише економічні й політичні характеристики не можуть дати повного розуміння соціальних явищ.

Сучасне суспільство являє собою цивілізацію, в якій різні культури взаємно переплетені так, що виживання людини забезпечується збереженням рівноваги культурної багатоманітності. Сучасний фахівець має бути готовим займатися професійною діяльністю в полікультурному світі, навіть якщо виховувався в певному культурному середовищі. При цьому національна культура, за допомогою якої людина освоює цінності свого етносу, здійснює культурну самоідентифікацію, залишається в культурологічній освіті пріоритетною.

Вивчаючи культурологію як загальну дисципліну, студенти мають усвідомлювати, що це особлива галузь гуманітарних знань, яка поєднує в собі дані філософських, історичних, соціологічних, етнографічних та інших досліджень. Вивчення культурології передбачає комплексне ознайомлення з досягненнями культур народів світу, розкриття їх багатств через призму конкретних історичних епох та окремих культурних процесів. Культурологія дає змогу поєднати в єдиний комплекс живопис, архітектуру, поезію, музику, релігію та інші сфери творчої діяльності того чи того народу й осягнути особливості власної національної культури.

Тема 5

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

1. Чинники, які вплинули на формування культури Київської Русі.
2. Розвиток писемності. Освіта.
3. Наука, література, книгописання.
4. Архітектура та образотворче мистецтво. Музика.
5. Розвиток медичних знань.

Чинники, які вплинули на формування культури Київської Русі

В історії Київської Русі маємо дві окремі релігійні і, відповідно, культурні епохи. До 988 р., як уже зазначалося, засобом задоволення духовних потреб східних слов'ян був анімізм, в основі якого лежало обожнення сил природи й поклоніння духам предків. Під кінець X ст. з розвитком державності великокнязівська влада приходить до усвідомлення необхідності створення єдиної системи офіційної релігії — християнства. Християнство стало найсильнішою зброєю у зміцненні державного і соціального ладу і мало прогресивний характер — воно започаткувало нову добу в історії нашого народу, яка характеризується долученням до європейської цивілізації. На фундаменті християнства виростає християнська культура в усіх своїх виявах і формах. Проте під личиною християнства ще протягом століть серед східних слов'ян зберігався релігійний дуалізм, або двовір'я. Воно полягало у дотриманні язичницьких за походженням звичаїв та обрядів (таких, зокрема, як свято приходу весни, Святого Андрія Первозванного, Калити). Витворився новий вид християнства, який увібрав окрім власне християнської обрядовості культу давніх старослов'янських вірувань. Із прийняттям християнства у Київській Русі поширилася нова, витончена й складно зорганізована релігія. Християн-

ТЕМА 5. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

ство принесло в наші землі культ Софії — Премудрості Божої. Мудрість, а з нею віра, надія, любов — християнські цінності, які знайшли відгук у народі, котрий має характер, психологію, загалом менталітет переважно жіночі і прислухається у своїх діях насамперед до свого серця. Недарма серед християнських культів святих найорганічніше українським народом був сприйнятий культ Богородиці — Матері усіх матерів.

За географічним чинником українська культура — це, безперечно, культура європейського типу. А тому в українській національній культурі так чітко виступає європейський індивідуалізм. Від антів і волинян VI ст. крізь княжу добу, крізь козаччину і аж до XX ст. завжди, коли народ мав нагоду виявити свою політичну волю, він виявляв одну і ту ж характерну рису: схильність віддавати перевагу індивідуальній свободі над інтересами держави, наділяти вищою владою віче (раду) і ревно пильнувати дії своїх вождів.

Культура княжих часів мала за основу місцеві народні елементи, виявлені у багатому побуті і словесності, віруваннях і народній філософії. Ця первісна культура розвивалася на власному ґрунті, проте зазнавала і чужинних впливів. У ранні часи ці впливи йшли через хозарів, арабів, персів як у галузі мистецтва, так і власне виробництва. Вплив Скандинавії позначився на державній та військовій організації Київської Русі. Західноєвропейські віяння, що йшли через Угорщину і Німеччину, проявилися в архітектурі, міському праві, вживанні латинської мови, в толерантності до католицької церкви.

Культурний розвиток Київської Русі піднявся на новий щабель після прийняття християнства. Із X ст. з його поширенням запанував візантійський стиль у ремеслах, письменстві, мистецтві, праві. Водночас відбулися якісні зміни у світогляді і побуті русичів; нова релігія широко відкрила двері візантійству в усіх сферах життя.

Християнство стало ідеологічним підґрунтям для феодальних відносин, сприяло входженню Київської Русі в європейський культурний світ, де вона, однак, не втратила самотності, своєрідності в усіх галузях культури.

Розвиток писемності. Освіта

На етапі завершення формування державності Київської Русі серед слов'ян поширюється писемність. Археологічні та інші джерела дають

змогу визначити час опанування неупорядкованим письмом — IX ст. Так, раннє ознайомлення на Русі з писемністю засвідчує літописне повідомлення про знахідку Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних «руськими письменами». Також дослідження показали, що договір Олега з Візантією був написаний болгарською мовою, а договір Ігоря — тодішньою праукраїнською мовою.

Особливий інтерес становить так звана софійська азбука, виявлена С.О. Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору у Києві. На думку вченого, софійська азбука відображає один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі фонетичних особливостей слов'янської мови. Не виключено, що такою азбукою користувалися ще за часів Аскольда і Діра.

Пізніше слов'яни мали дві азбуки — глаголицю і кирилицю. Кирилицю було створено грецькими ченцями Кирилом і Мефодієм, які поширювали християнство серед слов'ян. Саме кирилицею написані усі відомі твори XI і наступних століть: «Остромирове євангеліє», «Ізборники Святослава» (1073, 1076 рр.), «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Мстиславове євангеліє», «Повість вremenних літ» та ін.

Піклування про освіту взяли на себе держава і церква. За князювання Володимира в Києві вже існувала державна школа, в якій навчалися діти з найближчого оточення князя. Школу для підготовки освіченого духовництва було відкрито Ярославом у Новгороді: «...зібрав від старостів і попових дітей триста учити з книг». Це було свого роду обов'язкове навчання для молоді з вищих станів, яка мала займати вищі світські та духовні посади. У 1086 р., згідно з повідомленням літопису, дочка Всеволода Ярославича Янка (Анна) заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат. Крім державних і церковних шкіл існувало й приватне навчання. Так, Феодосій Печерський здобував освіту в невеликому місті Курську, де він учився в «єдиного учителя» літописця Нестора.

Про існування школи в Софійському соборі свідчать численні написи, нанесені її учнями в різних частинах будівлі.

Пізніше школа перейшла під опіку церкви. Школи існували при єпископських кафедрах, великих церквах, монастирях; учителями були священики і дяки. Головна мета школи полягала у навчанні читати й писати. За підручники правила богослужбові книги, найчас-

тіше псалтир. Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької, — «Шестиднев» і «Фізіолог». «Шестиднев» пояснював шість днів створення світу, а «Фізіолог» — книга популярної зоології. Знання світських людей зазвичай закінчувалося на нижчій школі. Хто бажав здобути ширші знання, доходив цього самотужки. Аби здобути вищу освіту, потрібно було знати грецьку мову. Її вчили у деяких школах, а живі зв'язки з Візантією цю науку полегшували. У західних землях знали також латинську мову. Верхом науки вважали знання стилю і риторики за візантійськими зразками. Освіта глибоко проникла у вищі верстви, це видно з багатьох згадок про князів, які були залюблені у книги й цікавилися науковими питаннями: наприклад, Ярослав, його син Всеволод, Володимир Мономах, волинський князь Володимир Василькович.

Високоосвіченими були жінки князівського роду: княгиня Ольга, Анна Ярославна, Анна Всеволодівна, Євпраксія-Зоя та інші, які залишили по собі помітний слід на ниві української культури.

Наука, література, книгописання

Давня наука характеризувалася тим, що мало провадили реальних дослідів, зате велике зацікавлення будили теоретичні міркування, які називали філософією. З тих часів залишилися згадки про таких «філософів», як митрополит Клим Смолятич або волинський князь Володимир Василькович. Останній — «... книжник великий і філософ, якого не було в усій землі і по ньому не буде...». Але важко вважати їх за творців якихось нових філософських систем — це були високоосвічені діячі, що цікавилися деякими загальними питаннями; їм були відомі також фрагменти з праць Платона й Арістотеля, що увійшли до писань Івана Дамаскина.

Надзвичайно обмежені відомості з географії доповнював найвідоміший на той час підручник «Топографія» Козьми Індикоплова — александрійського купця VI ст., що здійснив подорож до Африки та Арабії, але відкидав теорію Птолемея (земля є кулею) і намагався довести, що земля — це площина чотирикутної форми, замкнена стінами. Окремі звістки про різні землі і, згодом, народи побутували серед візантійських письменників і перейшли від них до наших літописів. З українських описово-географічних творів найбільшої популярності на-

були «Ходження» Данила Мниха — чернігівця, що здійснив подорож у Палестину до Святої землі.

Знання математики зводилися до простих чотирьох дій, дробів і обчислювання процента — усе для практичних потреб. Вище стояла історіографія. У Київській Русі знали відомі візантійські хроніки, дещо з болгарських літописів і деякі західні історичні оповідання. За цими зразками розвивалось і літописання. Академік Б. Рибаків та інші вчені відносять першопочатки історичної писемності до часів київського князя Аскольда, а саме до 60—80 рр. IX ст. Виділяється так званий Літопис Оскольда, сліди якого збереглися в Никонівському літописному зводі XVI ст. За часів Ярослава перший літопис з'явився в 1039 р., мабуть, при дворі київського митрополита. У 70—80 рр. XI ст. літописання переноситься до Десятинної церкви, а також Печерського монастиря, в якому літописну працю правдили ченці Никон Великий, Нестор, ігумен Сильвестр з Видубицького монастиря. Інші монастирі також мали свої літописи. На початку XII ст. в Києво-Печерській лаврі було створено літописний звід, названий автором «Повістю временних (минулих) літ». Цей твір, доведений літописцем Нестором до 1113 р., найкраще зберігся у двох літописних списках — Лаврентіївському (XIV ст.) та Іпатіївському (XV ст.). Іпатіївський звід — найбільша збірка літописів, яка збереглась у п'ятьох списках, починаючи з XV ст. М. Грушевський характеризує Іпатіївський збірник як правдивий архів нашого письменства, в якому збереглися рештки нашої історіографії. У ньому відображено історичні події XI—XIII ст.

Найдавнішу частину збірника становить уже згадуваний літопис «Повість временних літ. Откуда есть пошла руская земля», який пройнятий ідеєю величі княжої держави, ідеєю єдності руської землі та її політичної незалежності. Другу частину Іпатіївського збірника становить «Київський літопис», основним змістом якого є відображення боротьби Київської Русі з половцями і міжусобних воєн руських князів — від смерті Володимира Мономаха до кінця XIII ст. Закінчується цей літопис 1200-м роком і закликом до дальшої борні з кочівниками. Одним із найвизначніших князівських літописів є Галицько-Волинський, який укладено при дворі Данила Галицького і його наступників. Літопис займає третю частину «Іпатіївського збірника». Його авторами були високоосвічені особи, добре обізнані з грецькими та західноєвропейськими джерелами. У літописі відображені найголовніші події часів утворення, розквіту й занепаду Галицько-Волинського князівства. Цей

ТЕМА 5. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

особливий літературний збірник історичних оповідань поділяється на дві частини — Галицький літопис і Волинський літопис — і належать різним авторам, які є ідейними виразниками інтересів княжої влади. Галицько-Волинський літопис пройнятий духом щирого патріотизму й відданості своїй батьківщині. У літописі вміщено гарну виховного змісту оповідь про «Євшан-зілля».

Література Київської Русі бере початок з творів, перекладених з грецької мови. Напевне, більшість перекладених книг були церковними. Потреба в них пов'язана із запровадженням у Київській Русі християнства. Але поряд з церковною перекладали, безперечно, й світську літературу — історичні, природничі, філософські твори, юридичні трактати, белетристику. Найпопулярнішими були романи «Александрія» — опис завоювань Александра Македонського (Александра III Великого), «Повість про індійське царство», «Троянська війна», «Слово про премудрого Акира», «Стефаніт і Іхнілат» та ін. Перелічені твори свідчать про зацікавленість таємничими країнами Сходу. Уся перекладна література вміщувалась у різних збірниках під назвами «Пчола», «Золота ціп» та ін.

З оригінальних літературних творів найраніше з'явилися проповіді українського духовенства. Найперше місце серед проповідників здобув собі Іларіон, перший митрополит слов'янського походження, який написав сповнений гуманістичних ідей твір «Слово про закон і благодать». З поширенням християнства з'явилися описи життя святих — Ольги, Володимира, Бориса і Гліба — а також «Печерський Патерик» — збірка оповідань про київських угодників. Серед церковної літератури виділяється «Чтение о жизни и погублении ... Бориса і Гліба» Нестора Печерського. Своєрідною відповіддю на запити давньоруського життя другої половини XI ст. був «Ізборник Святослава» (1073, 1076). Видатним публіцистом вважають князя Володимира Мономаха, перу якого належить відоме «Повчання ...».

Неоціненним надбанням стала складена на основі норм українського звичаєвого права законодавча пам'ятка «Руська правда». Ця збірка законів князя Ярослава і його наступників лягла в основу Литовського статуту і законодавства гетьманської доби.

Досить популярними у Київській Русі були твори Кирила Туровського. Його «Притча про людську душу і тіло» засвідчує опозицію автора до діянь Андрія Боголюбського. У «Слові про царя» автор закидає сильним світу, що вони піклуються лише про своє тіло, але не про душу.

Наприкінці XII ст. було написано «Слово о полку Ігоревім» — перлину давньоруської художньої літератури. Знайдено цей твір у рукописному збірнику кінця XV — початку XVI ст. в одному з монастирів Росії. Збірник був переписаний у 1800 р. і надрукований, а сам рукопис згорів під час пожежі в Москві у 1812 р. Дослідники виявили, що «Слово» написане в 1187 р., а темою його є трагічний за наслідками похід 1185 р. проти половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Провідна ідея твору — слава і честь княжої держави, яку нерозважливі князі наражають на небезпеку і занепад. Цей епос сповнений мистецькими описами природи, самого походу, відваги й мужності князів, фольклорними образами; усі картини дихають чаром високої поезії.

«Слово» мало надзвичайний вплив на українську та інші слов'янські літератури, породило багато наслідувачів і перекладачів; українською мовою окремі частини «Слова» перекладали Т. Шевченко, М. Шашкевич, І. Франко, Панас Мирний та ін.

Першою ілюстрованою книгою, що дійшла до нас, є «Остромирове євангеліє», виготовлене у 1056—1057 рр. для новгородського посадника Остромира. Чудовою пам'яткою книжного мистецтва став «Радзивілівський літопис», оздоблений 618 кольоровими мініатюрами, виготовленими у XV ст. з давньоруських оригіналів.

Природну основу тодішньої літератури становила усна народна творчість: пісні, перекази, легенди, заговори і заклинання. Особливе місце посідали тут пісні-билини. Відомі билини Київського і Новгородського циклів.

Продовженню і поглибленню освіти сприяли бібліотеки, які створювали при монастирях та церквах. У Київській Русі існувало багато книгозбірень, але перша і найбільша заснована у 1037 р. при Софії Київській. Поціновувачами книг були Ярослав Мудрий, його син Святослав; князь Миколай Святоша витрачав на книги майже всю свою скарбницю і дарував їх Печерському монастирю. Великим книжником називають літописи волинського князя Володимира Васильковича (XIII ст.). Власні книжкові зібрання мали також деякі освічені ченці. Багато книг зібрав один із учнів Феодосія Печерського — Григорій.

Настійна потреба в книгах сприяла виникненню у Київській Русі своєрідної галузі ремесла, до якої було залучено багато людей. Крім книгописців і палітурників над книгою трудилися редактори, перекладачі, художники, майстри пергаменту, ювеліри. Книга у Київській Русі,

ТЕМА 5. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

як і в усій середньовічній Європі, коштувала досить дорого. Як свідчать візантійські джерела, за одну книгу в XI—XIII ст. можна було купити великий міський будинок або 12 га землі. Волинський князь Володимир Василькович придбав для спорудженої в м. Любомлі церкви молитовник за 8 гривень кун. Цих грошей вистачило б, щоб купити отару овець у 40 голів. За підрахунками вчених, книжковий фонд Київської Русі становив щонайменше 130—140 тис. томів. Крім Києва центрами переписування книг були Новгород, Галич, Чернігів, Володимир-Волинський, Переяслав та інші давньоруські міста.

Прикладом високого книжного письма є «Ізборники» (1073, 1076), створені для великих київських князів Ізяслава та Святослава Ярославичів. У ньому крім фрагментів Св. Письма і писань отців Церкви містяться деякі історичні відомості і покажчик «ложних» і «праведних» книг. Книга відкривається розворотом, на лівому аркуші якого зображено князя Святослава із сім'єю, на правому — Спаса на престолі. На третьому аркуші — зображення орнаментованого триглавого храму, далі — чотири портретні мініатюри. На берегах книги — знаки зодіака.

Чудовими пам'ятками книжного мистецтва були вже згадувані нами «Остромирове євангеліє», «Радзивілівський літопис», «Юрієве євангеліє» та ін.

Історичну роль у розвитку освіти, книгописання відіграли монастирі. За підрахунками істориків, за княжої доби в Києві діяло 17 монастирів, Галичі — 5, Чернігові — 3, Переяславі — 2, у Володимирі-Волинському — 1. Монахи свій час проводили в молитвах та праці. Вони самі виробляли собі одягу, займалися хліборобством, городництвом. Були між ними й переписувачі книг, малярі (Алімпій), лікарі (Агапіт, Дем'ян Пресвітер), визначні вчені (літописець Нестор) та ін. Монахи ж були першими вчителями монастирських шкіл, активними носіями книжного слова, сподвижниками на ниві культури.

Архітектура й образотворче мистецтво.

Музика

Архітектура міст і сіл Київської Русі представлена насамперед дерев'яними спорудами. Археологічні дослідження виявили численні залишки зрубних будівель. Окремі з них — справжні шедеври народної архітектури. Такими вочевидь були будинки заможних верств

населення, згадувані в писемних джерелах під назвою «хороми». У великих містах князівсько-боярські і купецькі «хороми» мали два і більше поверхи. Житло бідноти — однокамерні будинки площею до 20 м². Із дерева зводились й укріплення давньоруських міст — кліті, заборола, вежі, а також церкви, храми. Свідчення літопису про 600 київських храмів, знищених пожежею 1124 р., підтверджують це. Контакти з візантійською культурою зумовили виникнення монументальної кам'яної архітектури. Довгий час вважалося, що першою кам'яною спорудою була Десятинна церква (989—996). Проте аналіз даних про палаци княгині Ольги, а також відкриття монументальної ротондоподібної будівлі в центрі найдавнішого київського дитинця, що старша за Десятинну церкву принаймні на 50 років, суттєво коригує цю думку. Перші кам'яні будівлі у Київській Русі з'явилися під орудою візантійських майстрів. Так, Десятинна церква належала до хрестовокупольних храмів візантійського типу. Після завершення будівництва церкву прикрасили іконами, дорогоцінним посудом, хрестами, які Володимир вивіз із Херсонеса як посаг за принцесою Анною. Підлога була викладена майоліковими плитами та мозаїкою, стіни розписані фресками і прикрашені мозаїчними панно. В оздобу Десятинної церкви покладено багато мармуру, що дало підстави сучасникам називати її «Мраморною». Перший кам'яний храм Київської Русі став останнім оплотом героїчних захисників Києва від ординців у грудневі дні 1240 р. Літописець повідомив, що через велику кількість киян, які зібралися на хорах, обвалилося склепіння, поховавши усіх, хто шукав порятунку від татаро-монголів.

Новий етап розвитку монументальної архітектури в Київській Русі репрезентують будівлі «міста Ярослава» у Києві. Давньоруське зодчество набуває чітких національних рис. Це засвідчує такий шедевр архітектури, як Софійський собор. В архітектурно-художньому ансамблі Софії особливу роль відігравало внутрішнє опорядження. Розмаїття мозаїк, фресок, стовпи, арки, відкоси віконних прорізів — усе це вражало пишнотою. За прикладом Софії Київської зводили однойменні собори (1045—1050) у Полоцьку і Новгороді. У Чернігові за велінням брата Ярослава Мудрого Мстислава було споруджено Спаський собор, який мав спорідненість з Десятинною церквою.

У другій половині XI ст. культове будівництво набуває поширення в багатьох давньоруських містах. У цей період засновують монастирі, й саме в них зводять нові кам'яні храми. У Києві — це собори Дмитрів-

Козира Є.В.

К55 Культурологія : навч. посіб. / Є.В. Козира. — К. : ВСВ «Медицина», 2017. — 352 с. + 24 с. кольор. вкл.
ISBN 978-617-505-389-8

Навчальний посібник складено відповідно до програми курсу «Культурологія». У ньому в доступній формі описано основні етапи розвитку світової та української культури.

У посібнику крім теоретичного та ілюстративного матеріалу подано запитання та завдання для перевірки знань студентів, тестові завдання до всіх тем, теми для рефератів і словник основних термінів.

Для студентів медичних (фармацевтичних) коледжів, училищ та інститутів медсестринства.

УДК 168.522
ББК 71.0я73

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ